
TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO

BRUNI, MARTÍ DE VICIANA I EL PRÒLEG A LA TRADUCCIÓ DE L'*ECONÒMICA* ARISTOTÈLICA*

1. Quan a mitjan segle xv el mallorquí Ferran Valentí traduïa al català les *Paradoxa* de Ciceró, hi afegia un davantal, un pròleg, on vessava idees profitoses per a la història de la teoria i de la pràctica de la traducció medieval. Els fragments en qüestió són molt coneguts i han estat explicats i interpretats recentment (Badia 1994), la qual cosa m'estalvia molts comentaris i m'ofereix la possibilitat d'entrar directament en matèria. Ara i ací, per als propòsits d'aquest article, sols m'interessa recuperar la menció que Valentí fa del mestre Leonardo Bruni com a «transferidor» d'obres fonamentals d'Aristòtil, al bell mig d'una nòmina de puntals tradicionalment ineludibles de la traductologia: «ornament e claredat de la lengua latina e grega, nat en Toscana, en la ciutat de Areço, lo qual transferí de grech en latí les *Ètiques* de Aristòtil, *Polítiques e Yconòmiques* e més un libell lo qual és intitulat o scrit *Plato In Phedone*» (Valentí 1959: 35-43). Sens dubte convé destacar la referència del mallorquí a la llengua grega i més encara a l'*Ètica*, germen de la famosa controvèrsia entre l'Aretí i Alonso de Cartagena, començada uns anys abans (vid. González Rolán, Moreno & Saquero 2000 i Morrás 2002, on es presenta un estat de la qüestió i una intel·ligent interpretació de les dues posicions en disputa). Tot i que és cert que una tal referència a les dues llengües clàssiques en un context laudatori com aquest potser no té una altra funció que exaltar

*. Aquest treball s'inscriu, dins del projecte d'investigació HUM 2005-06110-C02-02 del Ministerio de Ciencia y Tecnología espanyol.

la figura del personatge en qüestió —ja ho dic d'entrada—, no deixa d'engrescar la idea que Valentí podia conèixer aquesta polèmica.¹

Retinguem de moment que, en territori de parla catalana i en aquelles dècades, Bruni formava part d'una selecta nòmina de «pares» de la traducció i que Valentí se sentia francament orgullós d'haver-lo conegut. I és important la circumstància perquè més o menys coetàniament, el príncep Carles de Viana es responsabilitzava de la traducció al castellà de l'*Ètica* aristotèlica en versió llatina de Bruni i perquè poc de temps després, allà cap al 1472, Francesc Alegre traduïa uns comentaris al *De bello punico* assignables també a l'Aretí. Sense oblidar, és clar, la relació entre el Magnànim i Bruni, testimoniada per l'intercanvi epistolar (consultable a Garrido 2000) a compte de la versió de la *Política* d'Aristòtil d'aquest darrer. David Romano (1982) ja remarcava el fet que durant el darrer terç del xv hi hagué una embranzida molt forta d'impressions catalanoaragoneses d'obra aristotèlica a partir de les versions aretines, un impuls que, val a dir-ho, tingué eco immediat en els inventaris. En relació amb aquella embranzida, caldria parlar encara de la idea del ciutadà barceloní Joan Ferrer de reproduir acarats, a la fi del segle xv, els textos dels comentaris de sant Tomàs a Aristòtil i la traducció aleshores recent de Bruni (Heusch 1991: 1964).² O de la feina del franciscà Pedro de Castrovol a la Universitat de Lleida, qui per aquella època comentava l'econòmica aristotèlica, com també l'ètica i la política, a partir de la versió bruniana. Podem llegir aquests comentaris, redactats en 1481 i impresos posteriorment, en l'edició de Pamplona del començament del xvi (vegeu Carreras y Artau 2001: 581; també Heusch 1991: 171-172). Evidentment, no es tracta de sintetitzar ara i ací la petja de la filosofia moral d'Aristòtil i de les versions de l'Aretí —per sobre de les de Grosseteste, Moerbeke o Auvergne— en la cultura catalana tardomedieval, importantíssima sobretot a partir del 1460 (una remissió a Pagden 1975 i a Robles 1979 en pot donar una idea), sinó de mostrar unes poques dades que ratifiquen que la difusió i el coneixement de la figura de l'humanista italià permetien que, al començament del segle xvi, hom pogués utilit-

1. En tot cas, ho coneixeria d'una manera testimonial, molt més superficial —i gens argumentativa— que la d'un Pier Candido Decembrio o Francesco Pizolpasso (vegeu encara Zaccaria 1967). Evidentment, la menció sola de les traduccions aristotèliques en el pròleg de Valentí, sense tenir en compte el context en què s'inclou, no seria argument suficient per a fonamentar aquesta hipòtesi.

2. Andrea Zinato (2004: 25) ja destacava també el fet que «il modello educativo proposto dall'umanista aretino lascerà tracce assai più profonde nelle generazioni di intellettuali e di uomini famosi della fine del secolo».

zar-lo directament com a autoritat sancionadora sense cap preàmbul. És allò que farà l'autor de l'*Espill de vida religiosa* quan s'adreça al «llegidor» de la seua obra: «Emperò nota, llegidor, que encara que lo present llibre sia poquet en quantitat, emperò és molt gran en virtut, com diga Lleonard d'Aretino en lo principi de la *Economica* d'Aristòtil dient: *Preciosa sunt inter dum parvi corporis quod lapilli gemeque testantur. Et homines non tantumque pusilli grandioribus prevalent*» (ed. Pacheco & Bover 1982: 190). El més curiós d'aquesta referència és l'obra citada, l'*Econòmica*, i no la conegudíssima *Ètica*, i també que s'hi cite primerament en llatí per després traduir les paraules al català. Perquè de versió al català, ja n'hi havia des de feia uns anys.

2. El cavaller valencià Martí de Viciano,³ avi de l'historiador del mateix nom, havia traduït l'obra econòmica entre 1477 i 1492, és a dir durant un període en què resulta evident que l'Aretí era reconegut, apreciat i difós més enllà dels àmbits estrictament intel·lectuals, gràcies també a la circulació anterior de materials i de persones des de la península itàlica a les terres catalanes i al redescobriments d'un Aristòtil menys especulatiu.⁴ Per això mateix, sense una anàlisi estricta dels resultats de la traducció i de les pràctiques textuales efectuades per Viciano, pot ser excessiu creure que es tracta d'un exemple privilegiat de la influència de l'humanisme italià damunt la cultura catalana, amb tots els seus uts i ets, matisos i propostes culturals. L'editor modern de la versió ja advertia que «en mans de Viciano, esdevé una obra molt lliure i ampliada on es barregen asistemàticament traducció, glossa i comentari fins al punt que supera el text original en prou més de la meitat de la seua extensió» (Ferrando 1982: 14). I després, ja en el terreny conceptual, assegurava que era «en aquests fragments (amplificacions) on Viciano referma o reinterpreta la doctrina aristotèlica amb algunes poques cites de la Bíblia i dels pares de l'Església [...]. És ací, doncs, on més s'aparta del to i de l'actitud d'un autèntic humanista, com era l'Aretí» (*ibid.*: 18). Les afirmacions són absolutament exactes i no fan més que dibuixar-nos

3. Sobre el personatge, les seues possibles arrels aragoneses i el context cultural i lingüístic, vegeu ara el treball de Ferrando (2003).

4. Heusch (1996) ha parlat del canvi d'actitud, la preferència per les obres més «pràctiques» d'Aristòtil, en alguns ambients ibèrics durant els darrers decennis del xv. És clar que hom pot descobrir més o menys tendències humanístiques en autors i cercles intel·lectuals on se situa aquesta apreciació nova del corpus aristotèlic (vegeu també Gómez Moreno 1994), encara que cal tenir en compte un factor tan simple com el fet que algunes obres, per la seua major difusió durant l'època, foren més assequibles i accessibles que altres a lectors poc o gens vinculats a aquestes perspectives renovadores. Serà el cas de Viciano, com veurem.

la semblança d'un personatge dubtosament capaç d'assaborir les delícies de la font d'on beu, amament sols a oferir en vulgar un text ja a la disposició dels lectors llatins del xv. Després d'aquestes observacions inicials, ens podem imaginar que, més enllà del fet important de la traducció —que ho és i molt—, no hi ha cap apropiació de les cadències i els suggeriments de Bruní; tampoc són comparables els objectius i els desenvolupaments de Viciàna amb aquells altres que coetàniament manifestava un Francesc Alegre, per exemple. En tot cas, i des d'una altra vessant, quedaria per veure si l'elecció de l'*Econòmica* té unes causes més enllà de les purament pràctiques i domèstiques de presentar a la seua esposa Damiata unes receptes a l'estil de molts altres tractats d'educació femenina, però ara aixoplugades davall els noms insignes d'Aristòtil i Bruní. Les respostes semblen ser negatives, a la vista de les aportacions de Ferrando (1982 i 2003) i de la lectura atenta de les pàgines traduïdes. Viciàna, amb l'ús indiscriminat de glosses, no tenia gens d'interès a reivindicar la feina filològico-traductora de Bruní ni les essències del pensament i del text aristotèlic. Obviava, per tant, tot aquell *linaje de saber* a què es referia el Tostado (Recio 1991; Russell 1985: 31), és a dir, el coneixement de l'obra original i del món que representava, el domini de l'assumpte tractat, anar més enllà doncs d'un transvasament lingüístic. De fet, ni tan sols assajà de contextualitzar l'*Econòmica* amb l'*Ètica* i la *Política*, com féu Bruní: en unes paraules destinades al rei Alfons, l'Aretí considerava que l'*Econòmica* possibilitava l'adquisició d'una sèrie de béns externs sense els quals hom no podia arribar a la grandesa ni practicar la virtut (Pagden 1975: 294). Com tants altres traductors medievals, Viciàna optà per la mediació del llatí per arribar al grec, a partir d'un text al seu abast, que a més conferia al diletant valencià, ara en funcions d'arromançador, l'autoritat buscada i venerada i el prestigi textual.

Comptat i debatut, la perspectiva, la concepció ideològica, el caràcter popular i directe i el contingut real de les coses referides a la visió de la dona que hi vessa Viciàna —ell mateix, amb comentaris i glosses, o aliant-se amb Aristòtil— eren totalment previsibles i esdevenen un reflex del que hom hi deia des de temps remots. Hi trobarem els defectes, virtuts i consells que una llarga tradició anterior proposava, quant a la dona, a l'espòs i a la relació entre ambdós. En paraules del traductor: «la dona, que ab delicada persona és procreada, sia dintre en casa custòdia de aquella; e com per sa inclinació sia disposta a filar lli e llana, que són coses necessàries al vestir dels dos, aquella faça lo tal exercicium» (Viciàna 1982: 45). El text resulta un pou de materials comparables amb molts fragments d'altres escriptors anteriors (com aquells

recordats per Cantavella 1991) i coetanis: autors valencians de final de centúria o de començament de la següent es referien a aquests assumptes directament o indirectament, a través de la ironia, la sàtira o la burleta. Per aquest cantó, és a dir, per la pervivència d'aquesta literatura «educativa» pràctica —pas previ a l'auge importantíssim del tema matrimonial i econòmic a la primera meitat del xvi, gràcies a l'humanisme nòrdic, a Vives i a Erasme (vegeu Martínez Romero 2001)—, em sembla que podrem entendre i explicar algunes de les causes reals que menaren Viciano a plantejar la possibilitat d'oferir precisament la versió d'aquest tractat aristotèlic, i no d'un altre.

3. En principi, a l'hora d'analitzar el pròleg-dedicatòria del *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil*, en forma de carta missatgera de Viciano a l'esposa na Damiata, hem de tenir en compte aquestes consideracions avaluatives sobre la versió, que la situen en l'àrea d'influència d'un gènere molt conegut i conreat, i vinculada a un personatge delerós més dels noms que de les concepcions clàssiques i humanístiques. Perquè, fet i fet, en aquestes pàgines inicials Viciano també féu servir, encara que parcialment, uns paràgrafs redactats per Bruni: la dedicatòria a Cosme de Mèdici, destinatari del comentari llatí a aquesta obra aristotèlica. En aquest espai prologal centraré ara els meus interessos, perquè considere que no se li ha prestat encara l'atenció particularitzada que mereix.

Fins fa relativament poc, la crítica tendia a interpretar en sentit recte tot allò que els traductors medievals —pocs, cal dir— gosaven elucubrar en llurs treballs, generalment abans d'entrar en matèria. La manca de treballs específics i d'edicions solvents agreujava el problema. Actualment, estem en condicions d'esbrinar les novetats per damunt dels tòpics i mirar de ressituar cada versió en el seu lloc específic en la història dilatada de la traducció occidental. Per fer-ho, cal reconèixer-ne els deutes textuais i reivindicar-ne les singularitats. En el nostre cas, convé separar allò que Viciano deu al pròleg de Bruni, d'allò altre que —mentre no demostrem el contrari— podem identificar com les paraules d'un home a la seua estimada esposa. Per tant, la dedicatòria o *Lletra a Damiata* (títol d'autoria posterior, sens dubte) s'ha de contextualitzar temàticament, dins dels paràmetres marcats pels pròlegs i pels llibres de doctrina útil, i textualment se l'ha de comparar amb la font coneguda d'on parteix.

La *Lletra* comença amb una referència esperançadora a l'oci profitós per part del traductor, que troba temps, en les poques hores de descans que li deixa «administrar justícia», per «despendre en cosa que per a vós fos servey, procurant-la occu-

par en legir alguna cosa que per mi a vós fos plaent lo recitament de aquella». Les expectatives de trobar-hi qualsevol referència a l'humanisme cívic florentí, però, es trunquen de seguida: immediatament llegim un seguit de llocs comuns, usuals en pròlegs de traductors medievals romànics. Es tracta, per tant, d'un desenvolupament de l'exordi preceptiu. És del tot il·luminador que, després de la llicència inicial, escrita en llenguatge preciosista, Vicià opte per confirmar la *casualitat* de la troballa del volum d'Aristòtil en qüestió utilitzant un estil ben diferent: «E per complir més mon desig, ha'm Déus deparat hun libre entre mans, de Aristòtil, que en grech és apellat *Econòmica*, lo qual en nostre vulgar parlar vol dir tant com *Regiment de casa*» (12-15).⁵ El fragment guarda un paral·lelisme evident amb el del conegut pròleg que gairebé un segle abans havia escrit Antoni Canals per a la versió del *De providència* de Sèneca, i també amb aquell altre que uns decennis després escriurà Baltasar de Romaní en el preàmbul a la seua edició marquiana.

Un tòpic donarà pas a un altre, després de la preceptiva certificació de la traducció: «e aquell novament és estat trasladat de grech en latí per hun solempne poeta nomenat Leonardo de Ereci, e ara per mi en romanz» (15-18). Si abans havia parlat de l'interès de les pàgines aristotèliques per a exercitar l'oci de manera profitosa, ara tocava el torn a la parella, al *delectare*, amb una concessió breu i clara a la *captatio*: «he fet ab tan gran plaer que equal de aquell en absència vostra jamés no rebý, per quant legint-lo me senblava oyr en aquesta matèria vostres discretes e nobles doctrines» (18-21). És clar que aquesta declaració inicial, que per a qualsevol lector medieval mínimament format no passava de ser típica, en mans d'una ment poc donada a excessos ideològics com Vicià, necessitava una breu argumentació... no fos que algú pensés que Damiana tenia vel·leïtats aristotèliques adquirides! De fet, l'aparició en escena del doblet ciència/sapiència ja oferia aquesta argumentació; a més a més, aconseguia neutralitzar interpretacions malintencionades, tot assignant a l'esposa una raó natural —això sí, davallada de la voluntat divina i il·luminada per la fe— que li permetia accedir a unes «doctrines» a les quals Aristòtil a penes podia haver arribat amb l'estudi: «pensant aver en vós més obrat sola natura que aquella en Aristòtil ab lo treball de sumo studi e speriència, segons son scriure, he sens afany ab alegria continuat, creent que vós, senyora, legint donareu gràcies conplides a Aquell qui de tal do vos ha heretada, fent-vos nàxer tal qual virtuosa e bona dona deu ésser» (21-27). No és l'única vegada

5. La numeració remet a la de les línies del pròleg segons l'edició Vicià 1982.

que Viciàna reprendrà el tema de la saviesa dels pagans, parlant d'un tema de debat recurrent. En un *notable* a l'interior de la traducció encara llegim: «Hon és de llohar lo excelent filòsoph Aristòtil, lo qual per sola lum natural ha conegut no tan solament aquesta cosa ser honesta mes molt rahonable» (Viciàna 1982: 48). La «llum natural» fou allò que permeté l'accés d'Aristòtil a algunes veritats altrament sols assequibles a aquells tocats de la mà de Déu.

Però continuem amb el pròleg. Després de considerar Damiata com la millor dona possible creada per Déu, Viciàna havia de seguir en aquesta direcció, tot destacant les virtuts superiors de la destinatària de la traducció: «vostra fama e vida és tan coneguda a tota la gent que si aquella de vós en virtut fan eximpli, molt millor la deig yo llohar, que fins als pensaments me haveu descubert» (30-33). No cal repassar ara la nòmina d'escriptors i poetes il·lustres dedicats des de temps immemorials a recordar-nos les nobilíssimes propietats físiques i intel·lectuals de les seues senyores, amb independència del tipus d'amor cercat o trobat. En aquest cas, l'amor conjugal exposat entra, dins de la més absoluta harmonia cristiana, segons la qual la senyora és «virtuosa i bona», una criatura necessitada —ironies de la vida!— de les meritòries pàgines que escriu, amb notable esforç, l'espòs. Damiata, al capdavant, és coneguda «per vostra fama e vida» (30) «heretada» de Déu. Si anem una mica més enllà del nivell tòpic, podem observar que Viciàna té una concepció semblant a la d'aquells que dedicaven pàgines a l'educació de la filla o de l'esposa. Per curiós que sembla, la història de la traducció mateixa s'encarrega d'avaluar aquesta visió. En les famoses i conegudes paraules d'Alfonso de Madrigal, el *Tostado*, sobre la diferència entre interpretació i comentari llegim: «La primera es de más autoridad; la segunda es más clara para los menores ingenios. En la primera non se añade et, por ende, sienpre es de aquél que la primero fabricó. En la segunda se fazen muchas adiciones e mudamientos, por lo qual non es obra del autor mas del glosador» (citat per Russell 1985: 25). Viciàna, en vehicular un comentari amb nombroses glosses i *notables*, ens diu sense dir-ho que aquelles pàgines s'adrecen a «los menores ingenios». També m'interessen les darreres paraules de la citació de Madrigal, perquè lliguen perfectament amb una de les poques afirmacions prologals realment interessants i no previsibles de Viciàna, a propòsit de l'autoria final de la traducció. Abans d'això, però, hi ha, en la *Lletra*, la declaració d'insuficiència del traductor per a acomplir amb dignitat la feina i la petició d'esmena al lector si ha errat en alguna cosa (34-40):

si per vostra insigne honestat en algun capítol trobareu cosa que la necessitat del libre per donar compliment a la causa de son scriure yo he trasladat e a vós no és plaent, de aquell vos deman perdó, com en altra manera aquell perfectament no seria complit, fent stima que sols lo que vos serà agradable ab plaer serà per vós corregit.

Es tracta d'unes paraules que, com he indicat en un altre lloc (Martínez Romero 2007: 16-17), retrobarem en contextos i llengües tan diferents com en el pròleg de Giovanni da Salerno a la translació italiana del comentari de Simone Fidati da Cascia als evangelis (Leonardi 1996: 188-189), en les paraules de l'anònim arromançador castellà de la *Commedia* de Dante (citada per Santoyo 1987: 48) o en la dedicatòria a Pere d'Artès de la traducció del *Llibre del tresor* de Brunetto Latini realitzada per Guillem de Copons (Latini 1980: 73). La modèstia, falsa o no, formava part dels ingredients argumentals que se li exigien a una introducció modèlica. L'excepcionalitat ve tot seguit, quan Viciàna declara, com el *Tostado*, que el fet de corregir i ampliar l'original afecta l'autoria del text resultant de la traducció: «si vós, ma senyora, de la matèria que el libre tracta quant al discret regiment volguéu scriure o al test de aquell fer-li la glosa, seria mudar lo nom al actor» (40-43). En principi, són afirmacions que no depenen de Bruni i que, per això mateix, semblen presentar-nos un traductor català que en aquesta ocasió ofereix una reflexió puntual sobre allò que Madrigal, comentador d'Aristòtil i professor a Salamanca, considerava la segona «manera de trasladar» (vegeu encara Recio 1991). No vull afirmar amb això que hi haja cap nivell de dependència entre l'un i l'altre traductor, però sí que, quant a aquest apartat específic, hi ha una conjunció d'interessos i de perspectives, perquè tots dos consideren intolerable la falsificació del pensament original: «algunos defectos son tolerables, otros no. Ser la traslacion falsa, no guardada la verdad dela sentencia del original no es tolerabile ni se puede por alguna legitima causa escusar. Otrosi, no ser complida dexando algo dela sentencia del original no es de sufrir, ca faze no ser traslacion, mas manera de flores sacadas dela obra, et no dela obra trasladada o interpretada» (citada per Ravasini 2003: 237, amb comentaris).

Ara bé, una cosa era la teoria i una altra la pràctica: cal no confondre les manifestacions més o menys felices amb el pensament i els propòsits d'autors i traductors. Si atorguem a Viciàna el benefici del dubte i admitem com a possible que pensés sincerament que guardava la «verdad dela sentencia del original» presentat per Bruni, aleshores hem de reconèixer que no fou capaç de transportar-ne una bona part del to i de les pretensions. Tanmateix, i menys ingènuament, ens és lícit considerar que,

en línies generals, la declaració responia no tant a la realitat —objectiva i tossuda— com a un interès especial per confirmar la lleialtat inicial al text de referència. No hi ha, per tant, una voluntat de dur a terme una reflexió ni un raonament traductològic sistemàtic. Malgrat tot, cal no llevar mèrit a Viciàna, que disposa estratègicament les idees, independentment que després hi haja o no un correlat real en les pàgines de la traducció.

Les paraules sobre el compromís de fidelitat a la versió i als comentaris de l'Aréti són seguides, en la *Lletra*, per fragments que depenen directament del pròleg llatí de l'humanista italià. Primerament, hi trobem el lloc comú de la petitesa física del tractat traduït per comparació a la grandesa del contingut. En efecte, Martí de Viciàna ja indica que Leonardo «diu que encara lo libre sia petit, la sentència de aquell és molt gran, e moltes de vegades se veu les coses petites de preu e stima ésser molt major que les grans» (47-50). La comparança següent també s'ha d'adjudicar inicialment a l'escriptor italià: «axí com de hun rich diamant, qui és cosa petita, ha un gros e gran cavall o altres semblants, que de cent parts la una de aquell diamant no se estima, axí mateix, en poca persona cau adevoltes lo ànimo gran; segons era Tibeo, que essent petit de cors, les batalles vencia, car d'ell se diu: *Major in exiguo regnabat corpore uirtus*, que vol dir: En cors del petit home regnava major virtut» (50-57). Dic que s'ha d'adjudicar inicialment a Bruni perquè, en català, gairebé res queda de l'esperit i de la lletra de les primeres passes de la dedicatòria a Cosme de Mèdici: «Praeciosa sunt interdum parui corporis quod lapilli gemmaeque testantur: & homines nonnunquam pusilli grandioribus praevalent: ut de Tydeo scribit Homerus a quo breui & exiguo thebanos omnes certaminibus longe superatos fuisse tradit. Staius quoque Homerum credo secutus de eodem inquit: *Maior in exiguo regnabat corpore uirtus.*»⁶ Viciàna omet intencionadament tota contextualització cultural i literària i prescindeix del delicat desenvolupament de la imatge, per la qual cosa privilegia el tòpic de la petitesa en lloc de la referència homèrica.

També s'ha d'atribuir a Bruni la confirmació del benefici que poden aconseguir altres lectors del volum: «E si per a vós lo següent és scriure superflu, per alguns, que ygnoran lo que sabeu, serà profitós. // Diu Aristòtil, loant lo present tractat, que aquest aprofita a exercir actes de virtut e fa apartar del home infinides herors e mostra camí a fer-lo ésser rich, car axí com la fi de la medecina és la salut, e de la batalla victòria, axí la

6. Per raons pràctiques, faig servir fidelment l'edició de l'*Aristotelis Opera* de Venècia 1505.

fi de la cosa familiar, que és de la cosa que·l libre tracta, és la riquesa, la qual aprofita a fer los hòmens benaventurats segons felicitat mundana» (59-68). El cas és que allò que en el text de Bruni anava dirigit a una persona amb nom i cognoms ara s'adreçava a una destinatària concreta però també a uns lectors potencials indeterminats, amb la qual cosa es visualitzava la formulació típica i tradicional del *prodesse*. D'una altra banda, la lloa al tractat, que s'ha d'adjudicar a l'Aretí, Viciana l'assignava a Aristòtil: «Licet ergo per te multum sapias: & a patre tuo uiro sapientissimo quotidie audire possis opere praeium tamen erit quod de re familiari tradiderint excellentissima philosophorum ingenia cognouisse. Ut enim medicinae finis est sanitas, ita rei familiaris diuitias finem esse constat. Sunt uero utiles diuitiae: cum & ornamento sunt possidentibus: & ad uirtutem exercendam suppeditent facultatem: prosunt etiam qui facilius per illas ad honores dignitatesque subleuantur [...] quoniam a philosophis in bonis numerantur: & ad felicitatem pertinere creduntur». La reformulació de sentències de Bruni, conduïdes ara per les vies del lloc comú i l'*auctoritas*, parla a bastament de l'esperit amb què Viciana interpretava no sols el pròleg, sinó les pàgines del comentarista. De fet, immediatament després de la referència a Aristòtil, s'hi escolen dos paràgrafs que no pertanyen a l'Aretí i que resulten molt definidors de la feina del traductor valencià: el primer és dedicat a l'*ordinatio*, a la separació i caracterització de les diverses parts del tractat, una feina ja habitual en la tradició medieval; el segon, no menys definidor del tarannà de Viciana, a les «sis coses» positives que «té la mundana benaventurança»: «les quals benaventurances, seguint la doctrina del present libre, sens dubte seguexen al home, e és rahó de tenir-les empenptades, com sien singular part de Philosophia» (84-87). I el defineixen perquè el concepte de «mundana benaventurança», en detriment del de «felicitat», apareixia deliberadament i amb totes les conseqüències en alguna *lectura* cristiana de l'*Ètica*, com ara aquella que va fer l'autor anònim castellà d'un compendi d'aquest tractat aristòtelic (traduint a partir d'un text català; Pagden 1975: 301). Tanmateix, i malgrat l'ús de mètodes, fórmules i continguts tradicionals, no podem negar a Viciana l'habilitat per a atorgar cohesió i coherència al seu propi discurs: aquest final d'un paràgraf centrat en la benaventurança enllaça amb la divisió de la filosofia, on segueix novament i de prop allò que l'Aretí redactà al pròleg.⁷

7. «Duas philosophiae esse partes: quarum altera in cognitione rerum: altera in agendo uersatur. Prima fere pars ad illa pertinet: quorum finis est ipsa cognitio. Actiua uero praecepta uitae continet: quae scire parum est: nisi deducas in actum. Ea uero praecepta diuiduntur trifarium: aut enim circa mores nos instruunt: aut circa rem familiarem: aut circa rem publicam. Harum primam eticham. Secundam aeconomicam. Tertiam

La *Lletra* a Damiana clou amb un record adreçat als fills. L'estil elaborat i llatinitzant de l'inici (destacat per Ferrando 1982: 20) és utilitzat també ací i ens mostra un Viciano posat al corrent de les modes d'aleshores, de la «valenciana prosa» dels seus contemporanis. Tot i que cal subratllar que també apareix en altres llocs de la dedicatòria, té una rellevància particular en l'obertura i en el tancament, els dos moments més genuïnament epistolars de la *Lletra*, on manquen les referències teòriques a la feina de traducció i on s'exigeix un tipus de llenguatge segons les pautes i els gèneres a l'ús. Tanmateix, amb això s'allunya definitivament de la mesura i de la concisió lèxica, de la frase breu, del període ciceronià de Leonardo Bruni.

5. En l'estudi introductor i a l'edició de la traducció del *De moribus* pseudo-senequià, també atribuïda a Martí de Viciano, Jaume Riera (1987: 20-21) afirmava que «l'actitud que pren davant el rosari de sentències de doctrina estoica que l'obra li proporciona és molt allunyada de la que esperariem en un traductor amb mentalitat moderna. [...] Martí de Viciano pretén, no solament haver entès Sèneca, sinó inculcar-ne la doctrina, com a mestre, als seus llegidors. I és això, sincerament, el que podem dubtar que es trobes en condicions de fer». En termes generals, l'avaluació val també per a l'altra traducció coneguda de Viciano. Perquè una cosa és que arriben productes mediatitzats poc o molt per la ploma d'algun humanista italià, i una altra cosa que el traductor siga competent no per a fer-ne una traducció romànica, sinó sobretot per copsar l'interès real de l'obra. És justament el que passa amb el comentari de Bruni a l'*Econòmica* d'Aristòtil: el lloctinent de portantveus de governador en Regne de València «dellà lo riu d'Uixó» no tenia ni els coneixements ni la capacitat per a percebre completament què significava el tractat d'Aristòtil, ni menys encara per a «inculcar-ne la doctrina». Sí que en tenia, però, per a «arromançar» unes pàgines econòmiques d'acord amb criteris estilístics i temàtics no aliens als escriptors i dilectants valencians —i alguns altres no valencians— del darrer quart del segle xv, ni tampoc a algunes concepcions i inquietuds d'altres comentadors i traductors d'Aristòtil. Fins i tot admetent que difonia uns valors conservadors d'enganyosa modernitat, com vol

politicam graeci appellat». És clar que el valencià no hi aporta cap element nou. Això resulta més significatiu en aquest context, vàlid per a introduir valoracions sobre les relacions entre filosofia i retòrica, base fonamental de la controvèrsia Bruni & Cartagena. Però amb això entrariem en el terreny dels possibles, en voler involucrar Viciano en les conseqüències de la polèmica sobre les traduccions aristotèliques, a la manera de Madrigal (Recio-Cortijo 2004: 10).

Ferrando (2003: 29). Comptat i debatut, aquesta avaluació —referida a la versió del tractat en conjunt— val també per al pròleg: Viciana hi fa servir la lletra de Bruni sense implicar-se en la «modernitat» ni variar la pròpia perspectiva inicial, molt més tradicional que la del model. Cal dir, tanmateix, i per a benefici del nostre traductor, que tampoc altres personatges més destacats s'aproparen als clàssics d'una manera comparable a la dels mestres italians en què s'emmirallaven.

TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO
Universitat Jaume I
Institut d'Estudis Catalans

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BADIA, L. (1994) «La legitimació del discurs literari en vulgar segons Ferran Valentí», dins L. Badia i A. Soler (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Curial / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 161-184.
- CANTAVELLA, R. (1991) «L'educació femenina per al matrimoni: dos opuscles catalans medievals», dins *Miscel·lània Joan Fuster IV*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 33-57.
- CARRERAS Y ARTAU, T. i J. (2001) *Historia de la Filosofía Española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, tom II, Madrid, Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Morales. [Edició facsímil de l'Institut d'Estudis Catalans / Diputació de Girona, 2001.].
- FAULHABER, Ch. B. (1997) «Sobre la cultura ibèrica medieval: las lenguas vernáculas y la traducción», dins *Actas del Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Universidad de Alcalá, vol. I, pp. 587-597.
- FERRANDO, A. (1982) «Introducció» a Martí de Viciana, *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil*, ed. d'A. Ferrando, Sant Boi de Llobregat, Edicions del Mall.
- (2003), «De la tardor medieval al Renaixement: breu radiografia d'una mutació sociolingüística i cultural a través dels Viciana lletraferits», dins *Miscel·lània homenatge a Rafael Martí de Viciana en el V Centenari del seu naixement (1502-2002)*, Borriana, Ajuntament de Borriana, pp. 21-35.
- GARRIDO I VALLS, J.-D. (2000) «Correspondència entre Alfons el Magnànim i Leonardo Bruni al voltant de la traducció dels llibres de *La Política* d'Aristòtil: el

- ms. 388 de la biblioteca general i històrica de la Universitat de València», dins G. D'Agostino i G. Buffardi (eds.), *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona*, Napoli, Paparo Edizioni, pp. 1453-1462.
- GOMÉZ MORENO, A. (1994), *España y la Italia de los humanistas. Primeros ecos*, Madrid, Gredos.
- GONZÁLEZ ROLÁN, T., A. MORENO & P. SAQUERO (2000), *Humanismo y teoría de la traducción en España e Italia en la primera mitad del siglo XV: edición y estudio de la «Controversia Alphonsiana»*, Madrid, Clásicas.
- HEUSCH, Ch. (1991) «Index des commentateurs espagnols médiévaux d'Aristote (XIIe-XVe siècles)», *Atalaya*, 2, pp. 157-175.
- (1996) «El renacimiento del aristotelismo dentro del Humanismo español», *Atalaya*, 7, pp. 11-40.
- LATINI, Brunetto (1980) *Llibre del tresor. Versió catalana de Guillem de Copons*, ed. de C. Wittlin, Barcelona, Barcino, vol. 1.
- LEONARDI, L. (1996) «A volerla bene volgarizzare...»: teorie della traduzione biblica in Italia (con appunti sull'*Apocalisse*)», *Studi Medievali*, xxxvii, 1, pp. 171-201.
- MARTÍNEZ ROMERO, T. (2001) «L'obra profana d'Andreu Martí Pineda i la literatura valenciana a la primera meitat del segle XVI», *Llengua & Literatura*, 12, pp. 77-104.
- (2007) *Tòpics literaris, traducció medieval i tradició romànica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- MORRÁS, M. (2002) «El debate entre Leonardo Bruni y Alonso de Cartagena: las razones de una polémica», *Quaderns. Revista de traducció*, 7, pp. 33-57.
- PACHECO, A. & A. BOVER, eds. (1982) *Novel·les amoroses i morals*, Barcelona, Edicions 62 («Millors Obres de la Literatura Catalana», 73).
- PAGDEN, A. R. D. (1975) «The diffusion of Aristotle's moral philosophy in Spain, ca. 1400 - ca. 1600», *Traditio*, 31, pp. 287-313.
- RAVASINI, I., intr. i ed. (2003) *Enea Silvio Piccolomini: Estoria muy verdadera de dos amantes. Traduzione castigliana anonima del XV secolo*, Roma, Bagatto Libri.
- RECIO, R. (1991) «Alfonso de Madrigal (el Tostado): la traducción como teoría entre lo medieval y lo renacentista», *La Corónica*, 19, 2, pp. 112-131.
- RECIO, R & A. CORTIJO (2004), «Alfonso de Madrigal 'El Tostado': un portavoz único de la intelectualidad castellana del siglo XV», *La Corónica*, 33/1, pp. 7-15.
- RIERA, J., introd. i ed. (1987), *Sèneca, Llibre de virtuoses costums*, Barcelona, Ed. del Mall.
- ROBLES, L. (1979) «El estudio de la *Ética* en España (del s. XIII al XX)», *Repertorio de historia de las ciencias eclesiásticas en España*, vol. 7, Salamanca, Impr. Calatrava.

- ROMANO, D. (1982) «Appunti per la fortuna di Leonardo Bruni nella cultura catalana», dins *Il Rinascimento: aspetti e problemi attuali. Atti del X Congresso dell'Associazione Internazionale...*, Florència, Olschki, pp. 603-606.
- RUSSELL, P. (1985) *Traducciones y traductores en la Península Ibérica (1400-1550)*, Bellaterra, Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- SANTOYO, J.-C. (1987) *Teoría y crítica de la traducción: Antología*, Bellaterra, Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- VALENTÍ, Ferran (1959), *Traducció de les Paradoxa de Ciceró: Parlament al Gran e General Consell*, introd. i ed. de J. M. Morató i Thomàs, Barcelona, Biblioteca Catalana d'Obres Antiques.
- VICIANA, M. de (1982), *Comentari a l'Econòmica d'Aristòtil*, ed. d'A. Ferrando, Sant Boi de Llobregat, Edicions del Mall.
- ZACCARIA, V. (1967) «Pier Candido Decembrio e Leonardo Bruni (Notizie dall'epistolario del Decembrio)», *Studi Medievali*, VIII, pp. 504-554.
- ZINATO, A., intr., ed. i notes (2004) *Leonardo Bruni, Summa siquier introducción de filosofía moral. Isagogicon moralis philosophiae*, Viareggio/Lucca, Mauro Baroni editore.